

MİLLİ MÜCADELE’DE AFYONKARAHİSAR SANCAĞI DİN ADAMLARI MUFTİS OF AFYONKARAHİSAR PROVINCE IN NATIONAL STRUGGLE

Prof. Dr. Ali SARIKOYUNCU*

Prof. Dr. Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ**

Özet

Afyonkarahisar ve çevresi toprakları her şeyden önce, Anadolu’yu İstanbul ve Ankara’ya bağlayan demiryollarına sahipti. Bu stratejik önemi dolayısıyla, Milli Mücadele’nin ilk günlerinde, İtilaf güçleri ve onların emrindeki İstanbul Hükümetleri, Afyonkarahisar ve çevresinden Anadolu’nun diğer yerleşim yerlerine ulaşarak, buralarda ulusal hareket aleyhinde örgütlenmeler peşindeydi. Bu arada Konya Ovası ürünü buğday da Afyonkarahisar üzerinden İstanbul’a ulaşıyordu. Ayrıca o günlerde demiryolu dışında ulaşım çok yetersizdi. Bu nedenle Afyonkarahisar üzerinden Anadolu’nun diğer yerleşim yerlerine ulaşmak mecburiyetinde olan Kuva-yı Milliye için de bu yöre toprakları önemli idi.

Bu önemi sebebiyle Milli Mücadele’nin en kanlı çarpışmaları bu topraklar üzerinde olmuştur. Milli Mücadele tarihimiz açısından son derece önemli olan bu yörenin savunmasında pek çok din adamımız da göreve koşmuştur. Onlar, cami kürsülerinde, meydanlarda yaptıkları konuşmalarla halkı Milli Mücadele lehinde bilinçlendirmişler, kurdukları ve içerisinde yer aldıkları Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ile yöre insanını örgütlemişlerdir. Ancak onların bu hizmetleri yeterince bilinmemektedir. Çalışmamızda arşiv belgelerinden yararlanılarak, Afyonkarahisar din adamlarının hizmetleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Milli Mücadele, Müftü, Afyonkarahisar, Bolvadin, Dinar, Emirdağ, Sandıklı, Din Adamları.

Abstract

The lands of Afyonkarahisar and its environs were, above all, the railways connecting Anatolia to Istanbul and Ankara. Because of this strategic importance, in the early days of the National Struggle, the Entente forces and the Governments of Istanbul at their disposal reached out to the other settlements of Anatolia from Afyonkarahisar and its environs, and were in pursuit of organizing against the national movement. Meanwhile, the Konya Plain product wheat reached Afyonkarahisar over Istanbul. In addition, in those days transportation outside the railway was very inadequate. For this reason, the territory of Kuva-yı Milliye which is obliged to reach to other settlements of Anatolia through Afyonkarahisar was important for this region.

Because of this importance, the most bloody conflicts of the National Struggle have been on these lands. In the defense of this region which is very important for our history of National Struggle, many of our religious men have also served. They have made the public aware of the people in the struggle against the National Struggle with their speeches on the squares of the mosques, they founded and organized the local people with the Defense of Rights Association. However, their services are not known enough. In our study, we will focus on the services of Afyonkarahisar clergymen by using archival documents.

Key Words: National Struggle, Mufti, Afyonkarahisar, Bolvadin, Dinar, Emirdag, Sandikli, Clergy.

* Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.
e-mail:ali.sarikoyuncu@dpu.edu.tr

** Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.
e-mail:esra.sdegerli@dpu.edu.tr

Giriş

Milli Şairimiz Mehmet Akif'in "**Kim bu Cennet vatanın uğruna olmaz ki feda**" dediği Anadolu'nun Müslüman Türk yurdu haline gelmesinde; Alparslan, Ertuğrul ve Osman Gaziler, Orhan, Murat ve Yıldırım hanlar, Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman gibi hükümdarlar mücadele vermişlerdir. Bu arada Selçuklu sultanları da¹

Ceddimiz olan bu büyüklerimize-Oğuzlara Anadolu'nun kapılarını açan Sarı Hoca'lar, Saçlı Hafızlar; Kayı boyunun **Beğlek**, Sultanlık en sonunda da imparatorluk yapan Şeyh Edebaliler, Dursun Fakıllar ; "**Diyar-ı Rum**'u Edebiyen **Diyar-ı Türk** ve **Diyar-ı İslam** yapan Mevlanalar, Yunuslar, Emir Sultanlar, Hacı Bayram ve Hacı Bektaş veliler Mehdi ve İbn-i Kemal Paşalar, Akşemsettin, Merkez Sümbül, Aziz Mahmut Hüdayi, Şeyh Halil Efendiler manevi rehberlik yapmışlar, onlara yol göstermişlerdir. Bahaüddin Veled oğlu Mevlana Celaleddin Konya'ya, Hacı Bayram Veli Ankara' ya otağ kurmuş, Anadolu'nun her yanına saldıkları erenleriyle, bu toprakları Türkleştirmişler, Müslümanlaştırmışlardır².

Ancak Avrupa, Bizans topraklarının alınarak, Türkleştirilmesini ve Müslümanlaştırılmasını bir türlü içine sindirememiştir. Bunun için batılılar, Anadolu'yu geri almak, Hristiyan yapmak için yıllarca plan ve projeler yapmış³ mücadeleler vermiştir. Nihayet 9 asır süren bir mücadelenin sonunda Anadolu'ya girmeyi başaramışlardır. Birinci Dünya Savaşı'na son veren Mondros Ateşkesi (30 Ekim 1918)sonrasında Anadolu'muz İngilizlerin, Fransızların, İtalyanların ve Yunanlıların işgaline uğramıştır. Aynı zamanda Hristiyanlık dünyası yüzyıllardan beri çözmeye çalıştıkları "**Şark Meselesini**" de nihayete erdirmiş görünüyordu.

Zira bu emperyalistler inanıyorlardı ki, uzun yıllar devam eden savaşlar sonunda yorgun ve fakir düşen Türk Milleti, bu istilaya karşı duramaz ve Türk toprakları da kolaylıkla paylaşılırdı. Fakat bunun böyle olmadığı kısa zamanda anlaşılacaktı. Başka bir ifadeyle, Mustafa Kemal Atatürk'ün "**Milli İntibah**" diye tanımladığı Türk Milleti'ndeki uyanış, işgalci güçleri hayal kırıklığına uğratacaktı⁴. Böyle bir anda milletin ruhunda ve benliğinde mevcut olan direnme gücünü ateşleyen hocalar, müftüler, din adamları Milli Mücadele

¹, "Burdurlu Hatibzade Hacı Mehmet Efendi ve Milli Mücadeledeki Hizmetleri", *Burdur'un Manevi Değerleri ve Milli Mücadele* (Ed. Mehmet Tanır), Burdur Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, Burdur, 2013, s. 9.

² Sarıkoyuncu, Esra Sarıkoyuncu, agm., s. 9.

³ Bkz. Djuvara, T.G., *Cent projets de la Turquie(1281-1913)*, Paris,1914.

⁴ Sarıkoyuncu, Esra Sarıkoyuncu, agm., s. 110.

fikrinin doğuşunda önemli bir faktör olmuşlardır. Ölüm-kalım mücadelesinin ilk günlerinde halk, Mustafa Kemal Atatürk'ün de belirttiği gibi “*Hakiki vaziyeti anlamamışlardı. Fikirlerde karışıklık vardı. Dimağlar adeta durgun bir haldeydi...*” Pek çok din adamı yine Mustafa Kemal Atatürk'ün ifadesiyle; “*Hakikati halka izah ettiler... doğru yolu gösteren vaaz ve nasihatlerden sonra herkes çalışmaya başladı*”⁵ Bu cümleden olarak, İzmir'in işgalinden sadece dört saat gibi kısa bir süre sonra düzenlediği mitingde; “*işgal edilen memleket halkının silaha sarılması dini bir görevdir*” diyen Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin etrafında Denizlililer hemen birleşmişlerdir⁶

Din adamları Milli Mücadele kıvılcımını ateşlemekle kalmadılar. Kimileri ellerinde silah, beldelerini de korumuşlardır. Örneğin Isparta'da Hafız İbrahim Efendi, DEMİRALAY; Afyonkarahisar 'da da Hoca İsmail Şükrü, ÇELİKALAY adlarında gönüllerinden alaylar teşkil etmişlerdir⁷(Sarıkoyuncu 1995:45-46).

Öte yandan hiçbir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yoktur ki, onun içinde veya başında bir din adamı bulunmasın. Bilindiği üzere TBMM, bu kuruluşların üzerine bina edilmiştir⁸. Yine Mustafa Kemal Atatürk, 19 Mayıs 1919'da Anadolu topraklarına ayak bastığında, O'nu karşılayanların başında din adamları ön saflarda yer almışlardır

Kısaca ilk direniş fetvasını veren ve örgütünü kuran Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi'den, İzmir Valisi İzzet Bey'in Yunan işgaline karşı çıkılmaması emri üzerine;

“*Vali Bey... bu sakalım al kanımla kızabilir, ama bu alına Yunan alçağını sükünetsel selamlamış olmanın karasını severek huzur-u İlahiye çıkamam*” diye haykıran İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi, Mustafa Kemal Atatürk'e “*Paşam! Bütün Amasya emrinizedir*” diyen Müftü Hacı Tevfik Efendi'den Milli Mücadele'nin meşru olduğuna dair fetva Ankara Müftüsü Mehmet Rifat Efendi ve daha niceleri Mustafa Kemal ATATÜRK'ün “*Ya İstiklal, Ya Ölüm*”parolası etrafında birleşmişlerdir⁹(Sarıkoyuncu 2002:122-124).

Bununla birlikte Milli Mücadele'de din adamları konusu yeterince incelenmemiştir. Bu konudaki kitap ve araştırmalar da yok denecek kadar azdır. Hâlbuki Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Cumhurbaşkanlığı ve Osmanlı Arşivleri, onların kahramanlıklarını dile getiren belgelerle doludur. Anılan arşivlerdeki belgeler incelendiğinde,

⁵ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C: I-II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını Ankara.1989, s. 208.

⁶ Ali, Sarıkoyuncu, “Milli Mücadele'de Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi”, *Diyanet İlmî Dergi*, C.II, 27, Sayı:4, s. 248.

⁷ Ali Sarıkoyuncu, “Mehmet Rifat Efendi (Börekçi)'nin Milli Mücadeledeki Hizmetleri” *Diyanet İlmî Dergi*,Cilt:31,Sayı:1 (Ocak-Şubat-Mart 1995), s. 45-46.

⁸ Ali Sarıkoyuncu, agm., s. 49-50.

⁹ Ali Sarıkoyuncu, *Atatürk, Din ve Din Adamları*, Ankara,2002, s. 122 - 124.

onların Hulleci piyesinde ortaya konan, yüzlerce tiyatro eserinde ve karikatürde hafife alınan uydurma kıyafetli, ürkek şahsiyetli ve kurnaz karakterli tipler olmadıkları görülecektir. Ayrıca Halide Edip Adıvar'ın Vurun Kahpeye isimli eserinde tahkir ve tezyif ettiği, karaladığı bir camianın büyük bir çoğunluğunun Anadolu harekâtı yanında yer aldığı anlaşılacaktır. Tarafsız bir tarihçi gözüyle Milli Mücadele tarihini yazanlar, bu gerçeği göreceklerdir.

Öte yandan merhum Dr. Fethi Tevetoğlu'nun da belirttiği gibi "Türk Milli Mücadelesi'nin noksansız tarihini yazanların, eserin asıl sahibi büyük Türk Milletinden bu mücadeleye ufak-büyük hizmeti geçmiş her Türk evladına, gördüğü milli hizmet ölçüsünde yer ve değer vermeleri hem ilmi bir zaruret, hem de kadirbilirlik borcudur"¹⁰(Tevetoğlu 1971:9)".

Kısacası Türk Milleti askeri-siviliyle, yöneticiyle öğretmeniyile, öğrencisiyle, din adamlarıyla, tüm diğer meslek erbabıyla kadını-erkeğiyle, köylüsü-kentlisiyle üç yıl boyunca savaşarak saldırganları denize dökmüştür.

Bu düşüncelerden hareketle çalışmamızda Afyonkarahisar Sancağı din adamları (Hüseyin Fevzi BAYIK, Ali ULU, Ahmet KİTİŞ, Süleyman Sırrı DEMİRBAŞ, Mehmet Emin ARISOY, İsmail Şükrü ÇELİKALAY, Ahmet Nebil YURTERİ, Bekir Sıtkı GÜMÜŞ) Efendilerin Milli Mücadeledeki hizmetleri üzerinde durulacaktır.

I. HAYATLARI

A. Müftüler

1. Hüseyin Fevzi Efendi (BAYIK)

26 Ocak 1874 tarihinde Afyon Kubbeli Mahallesi'nde doğdu. Müezzinzadeler diye tanınan ailenin ikinci oğludur. Babası Çolak lakaplı Müftü Mehmet Hamdi Efendi'dir. Hüseyin Efendi'nin mahlası ise Fevzi'dir. İlköğrenimini mahalle mektebinde tamamladıktan sonra, Karahisar-ı Sahib Rüştüyesi'nde ortaöğrenimine başlamıştır. Dört yıllık eğitim süreli bu okuldan 6 Haziran 1884'te mezun olmuştur¹¹(Sarıkoşuncu 1994:72).

Rüştüye öğreniminden sonra Karahisar-ı Sahib'deki Musa Hocazade Medresesi'nde öğrenimini devam ettirmiştir. Burada Müftü Ali Fevzi Efendi'den Arapça dersleri aldı. Ayrıca bu medresede Fizik, Kimya gibi Fen dersleri de okudu. 1903 yılında da bu medreseden Müderris Ali Fevzi Efendi'den icazetname alarak mezun olmuştur. Hüseyin Fevzi Efendi'nin bu icazetnamesi Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye 20 Eylül 1946 tarih ve 1208 sayılı

¹⁰ Fethi Tevetoğlu, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, Ankara,1971, s. 9.

¹¹ Ali, Sarıkoşuncu, "Milli Mücadele'de Afyon Müftüsü Hüseyin (Bayık) Efendi" *3.Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu*, Afyon 1994, s. 72.

yazısıyla Yükseköğrenim Diploması olarak kabul edilmiştir¹²(*Dinayet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D:1923-1139).

Bu şekilde yükseköğrenimini tamamlayan Hüseyin Fevzi Efendi, mezuniyetine müteakip Mevlevi Dergah-ı Şerifi İmamı Hafız Mehmet Efendi'den Farsça, Gümüşhanevi Ahmet Ziyaeddin Efendi'nin öğrencisi Topcuzade Hacı Mehmet Efendi'den de Hadis dersleri öğrenimi görmüştür¹³(Sarıkoçuncu 1994:72).

Adı geçen öğrenimi sonrasında Afyonkarahisar-ı Saib Camii-i Kebir Medresesi'ne Müderris olarak çalışmaya başlamıştır. Bu medresede Türkçe ve dini derslerin yanı sıra, fen ile ilgili dersler de okutmuştur. Başarısından dolayı Maarif Nezareti'nce 1500 Kuruş ile ödüllendirilmiştir. Bu arada Hüseyin Fevzi Efendi, Afyon Islahat Medresesi'nde de Türkçe imla dersleri de vermiştir¹⁴(*Dinayet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D:1923-1139).

1912 yılında Müftü Yardımcılığına, 1916 yılında da Afyon İl Müftülüğüne atandı. Emekli olduğu 02.09.1959 tarihine kadar Müftülük görevini sürdürdü. Soyadı kanunu ile birlikte BAYIK soyadını alan Hüseyin Fevzi Efendi 28.12.1965 tarihinde de vefat etmiştir¹⁵(*Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D: 1923-1140).

2. Ali Efendi (ULU)

Karakeçili Yörük Aşiretinden olan Osman Efendi'nin oğludur. 1864 yılında Emirdağ'ının Dere Köyünde doğdu. İlk eğitimini babası verdi. Sonra Bolvadin'e geldi. Akrabası olan Müderris Yörük Hacı İbrahim Efendi'nin (Ö.1887) görev yaptığı İmaret Camii yanındaki Bülbülzade Müftü Müderris Hacı Mehmet Efendi medresesine kayıt oldu. Hocası ve akrabası İbrahim Efendi ölünceye kadar bu medresede okudu. 1887 yılında hocası öldükten sonra Konya'ya gitti. Konya İplikçi Camii yanındaki Parlak Hacı Ahmet Medresesinde öğrenime başladı. Burada Şer'iyeye ve Evkaf Vekilliği de yapan Hadimli Mehmet Vehbi (ÇELİK) Efendi (1862-1949)'den tefsir, Kadınhanlı Hüseyin Efendi'den hadis dersleri aldı. Bu arada "Kadiriye Tarikatına" intisap etti¹⁶(Bayar 1996:96).

Konya'daki öğreniminden sonra, Bolvadin'e gelerek tekrar İmaret Medresesine devam etti. Bu medrese müderrislerinden Müftüzade Hacı Mehmet Efendi ve Kadızade Hasan Efendilerden öğrenim gördü. 1893 yılında Müftüzade Hacı Mehmet Efendi'den ve 1895

¹² *Dinayet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D:1923-1139.

¹³ Ali, SARIKOYUNCU, "Şark Meselesi ve Tarihsel Gelişimi", *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı: 36(Şubat 1994), s.72.

¹⁴ *Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D: 1923-1140

¹⁵ *Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D: 1923-1140

¹⁶ Muharrem Bayar, *Bolvadin Tarihi Yetiştirdiği Kişiler*, Bolvadin, 1996, s. 96.

yılında da Kadızade Hasan Efendilerden icazetname aldı¹⁷(*Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D. 1925-0051).

Adı geçen kendi çabası ve halkın yardımı ile Kadriye Medresesini 1897 yılında yaptırarak, bu medreseye müderris oldu. Bilhassa köylerden gelen kimsesiz çocukları yetiştirdi. Emrullah Mahallesi halkının da katkılarıyla Kadriye Camii yaptırdı. Külliye haline getirdiği bu camii için bir de vakıf kurmuştur¹⁸(Bayar 1996:96).

Müftü Mehmet Ali Efendi'nin 1920 yılında vefatıyla boşalan Bolvadin Müftülüğüne yapılan seçim sonunda 21 Eylül 1920 tarihinde atandı. Bu arada Bolvadin Maarif Encümeni Reisliğine seçildi. Bu görevi 5 yıl yürüttü. Ayrıca aşağıda söz edileceği gibi, Bolvadin Kuva-yı Milliye Teşkilatını kurup, başkanlığını yürüttü. Soyadı kanunuyla birlikte ULU soyadını alan Hacı Ali Efendi, Bolvadin Müftüsü iken 3 Kasım 1939'da vefat etmiştir¹⁹.

3. Süleyman Sırrı Efendi (DEMİRBAŞ)

Süleyman Sırrı Efendi, 13 Ekim 1864 tarihinde Bolvadin-Alaca Mahallesinde doğdu. Demirci esnafından İbrahim Efendi'nin oğludur. Ailesi 1873 yılında Aziziye (Emirdağ) kazasına taşındıklarından ilköğrenimini Emirdağ Sıbyan Mektebi'nde tamamlamıştır. Sonra öğrenimini Emirdağ Rüştüyesi'nde sürdürmüştür. 1874 yılında girdiği bu okulda, dini derslerin yanı sıra, Arapça, Türkçe, Farsça, Tarih, Coğrafya, Matematik gibi dersler de okumuştur. Bu arada güzel yazı yazma ile ilgili dersler almış, rika hatlarını da görmüştür. Arapça dersinde sarf, nahiv ve mantık; Farsça dersinde Farsça grameri; tarih dersinde de Osmanlı tarihi okumuştur. Rüştüeyi hiç zaman kaybetmeden üç yılda bitirmiştir. Rüştüeyden mezuniyeti sonrasında Süleyman Sırrı Efendi, Emirdağ Kazası Müftüsü Mehmet Hayri Efendi'nin yönetimindeki medreseye kabul edilmiştir. Adı geçen Diyanet İşleri Başkanlığı'nda bulunan özgeçmişinde bu medresede öğrenimine ne zaman başladığını belirtmemiştir. Buna karşın 1908 yılında törenle icazetname aldığını bildirmiştir²⁰(*Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D. 1923-1143).

Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Dairesi Başkanlığı'nın 30 Kasım 1978 tarih ve 24470 sayılı yazısında; Süleyman Sırrı Efendi'nin icazetnamesinin dört yıllık yükseköğrenim diploması olduğu belirtilmektedir²¹(*Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D. 1923-1143).

¹⁷ *Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D. 1925-0051.

¹⁸ Muharrem Bayar, age., s. 96.

¹⁹ *Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D. 1925-0051.

²⁰ *Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D. 1923-1143.

²¹ *Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D. 1923-1143

Adı geçen yükseköğrenimi sonrasında 8 Ocak 1910 tarihinde 350 kuruş maaşla Emirdağ Mahkeme-i Şeriye Baş Kâtipliğine vekâleten, 14 Mayıs 1910 tarihinde de asaleten atanmıştır. Bu görevi istifasını verdiği 26 Ocak 1923 tarihine kadar başarıyla yürütmüştür. Adı geçen Emirdağ Kazası Mahkeme-i Şer'iyeye Baş Kâtiplik görevini yürütürken, 1919 yılında bir süre Bolvadin Müftülüğüne de vekâlet etmiştir. İzmir'in işgali üzerine İstanbul'a çekilen protesto telgrafını Bolvadin Müftü Vekili olarak imzalamıştır²²(Selvi 2007:288). Ayrıca 1917 yılına kadar öğrenim gördüğü Emirdağ Mehmet Hayri Medresesi'nde fahri olarak hocalık yapmıştır. Münhal bulunan Emirdağ Müftülüğü için yapılan seçim sonunda 20 Ocak 1924 tarihinde müftü olarak atanmıştır²³.

Soyadı kanunu ile DEMİRBAŞ soyadını alan Süleyman Sırrı Efendi Emirdağ Müftüsü iken 5 Temmuz 1941 tarihinde vefat etmiştir²⁴.

4. Hacı Ahmet Efendi (KİTİŞ)

17 Haziran 1275 tarihinde Burdur'da doğdu. Babasının ismi Mehmet olup, Kitişzadeler olarak anılmaktadır. İlk öğrenimini tamamladıktan sonra Burdur'a giderek burada bulunan Menzilhane Medresesi'nde öğrenimini sürdürmüştür. 1300 yılında da Müderris Hacı Yahya Efendi'den de icazetname almıştır. Öğrenimi sonrası Dinar'a dönerek, burada bulunan Bababan Medresesi Müderrisi olmuştur. Medresede Müderrisliğine devam ederken, 03.03.1924 tarihinde Dinar Müftüsü olarak atanmıştır. Soyadı kanunu ile birlikte KİTİŞ soyadını almıştır. Dinar Müftüsü iken 21.08.1943 tarihinde vefat etmiştir²⁵.

5. Mehmet Emin Efendi (ARISOY)

İsmi Mehmet Mahlası Emin'dir. Sandıklı'da Şeyh Hasanzadeler olarak tanınır. Babası Sandıklı Balıncak Baba Medresesi Müderrisi Şeyh Hasan Hamdi Efendi'dir. Hasan Hamdi Efendi, uzun süre İstanbul'da ikamet ettiğinden Sandıklılı Şeyh olarak İstanbul'da şöhret bulmuştur.

Mehmet Emin Efendi, Sandıklı'nın Çakır Mahallesinde 26 Eylül 1274 (1858) tarihinde doğmuştur. İlk öğrenimini Sandıklı Sıbyan Mektebi'nde gördükten sonrası öğrenimini babasının Müderris bulunduğu Sandıklı Balıncak Baba Medresesi'nde sürdürmüştür. Burada Arapça dil bilgisi Sarf ve Nahiv dersleri okumuştur. 20 Kanun-ı Evvel 1288 (1872) tarihinde de Karahisar-ı Sahip Sancağı Müftüsü Ahmet Efendi'nin derslerine devam etmiştir. Afyon'daki öğrenimini sürdürürken İstanbul'da Nasuh Efendizade'den

²² Selvi 2007:288

²³ *Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D. 1923-1140.

²⁴ *Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D. 1923-1140.

²⁵ *Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D. 1923-1140.

icazetnamesini almıştır. Daha sonra Sandıklı'ya gelerek babası Ahmet Hamdi Efendi'nin makamına geçen kardeşi Murat Efendi'nin Balıncak Baba Medresesindeki ders halkasına katılmıştır. Murat Efendi'nin 27 Kanun-i Sani 1297 (1881) tarihinde vefatı üzerine müderris olarak anılan medresede ders vermeye başlamıştır. Burada 13 öğrenciye de icazetname vermiştir²⁶.

7 Mart 1312 (1896) tarihinde halkın oyları ile Sandıklı İdare Meclis Azalığı'na seçilmiştir. 17 Teşrin-i Evvel 1326 (Ekim 1910) tarihinde 200 Kuruş maaşla Bidayet Mahkemesi Üyeliğine tayin edilmiştir. Bu görevden kendi isteği ile Mart 1326 (1910) tarihinde ayrılmıştır. 7 Kanun-ı Evvel 1327 (1911) tarihinde Karahisar-ı Sahib Livası Meclis-i Umumi Üyesi olmuştur. Ayrıca Mart 1310 (1894)'da Maarif İdaresi Üyesi olmuştur. Bu arada Ahmet Emin Efendi muhtelif pek çok komisyonlarda da görev yapmıştır. Adı geçen 9 Kanun-ı Sani 1329 (Ocak 1914) tarihinde de Sandıklı Müftüsü olarak atanmıştır. Bu arada Balıncak Baba Medresesi'ndeki Müderrisliğini de sürdürmüştür.

Mehmet Emin Efendi, Sandıklı Müftüsü iken 9 Ekim 1931 tarihinde vefat etmiştir. Vefatı sonrasında ailesi ARISOY soyadını almıştır.

B. Diğer Din Adamları

1. Müderris İsmail Şükrü Efendi (ÇELİKALAY)

1876 (1292)'da Afyonkarahisar'da doğdu. Dava Vekillerinden Mehmet İzzet Efendi'nin oğludur. İlköğrenimini sıbyan, orta öğrenimini de Rüştüye'de tamamladı. Sonra o sıralarda Afyonkarahisar'da bulunan Teğmen Hasan Şükrü Efendi'den özel olarak Cebir ve Kozmografya dersleri okudu. Daha sonra öğrenimini medresede sürdürdü. Müftü Ali Feyzi Efendi'nin derslerine devam ederek ondan 1902'de müderrislik icazeti aldı²⁷. Ayrıca ziraat fen memuru Tahsin Bey'den özel olarak ziraatle ilgili dersler aldı. Bu arada bu konuda araştırmalarda da bulundu. Elde ettiği bilgileri kendi çiftliğinde denedi. Orak, çapa, silindir ve tohum atma gibi zirai iş makinalarının geliştirilmesiyle ilgili çalışmalar yaptı.

13 Mart 1909'da Afyon Öğretmen Okuluna Öğretmen olarak atandı. 13 Ekim 1911'de okulun müdürlüğüne getirildi. 1 Mart 1912'de medreselerin ıslahı için kurulan komisyonda görevlendirildi. 20 Ekim 1915'te Darülhilafe Medresesi'ne öğretmen oldu. Bu arada, 1908'de İttihat ve Terakki Fırkası'nda politikaya girerek parti yönetiminde aktif görevler aldı.

²⁶ *Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D. 1923-1141.

²⁷ *İMMEŞ Arş.*, D:3810)

15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgali üzerine, milli mücadele'ye katıldı ve aşağıda belirtileceği üzere önemli hizmetlerde bulundu. TBMM'nin I. Döneminde Karahisar-ı Sahip'ten milletvekili seçildi ve 23 Nisan 1920'de yapılan açılış töreninde hazır bulundu. Ankara'da toplanan bu meclisin meşru olmadığı yolundaki propagandalara karşı Hacıbayram ve Zincirli camilerinde vaazlar vererek halkı aydınlatma çabasını sürdürdü. I. toplantı yılında Defter-i Hakani (Tapu-Kadastro), Adalet ve İrşâd Komisyonlarında görev yaptı²⁸. Gönüllülerden Çelikalay adlı birliği kurarak, fiili olarak yurt savunmasına katıldı. Düzenli ordunun kurulması üzerine "Çelikalay" 68. Alay içinde yer aldı. İsmail Şükrü Efendi de Meclise döndü. III. Toplantı yılında Şer'îye-i Evkaf Komisyonu'nun sözcülüğünü yaptı. Kaleme aldığı "Hilafet-i İslamiye ve Büyük Millet Meclisi" adlı risalede mevcut bazı yazıların Ceza Kanununa göre suç teşkil etmesi dolayısıyla hakkında kovuşturma yapılmak üzere dokunulmazlığının kaldırılması, Adliye Vekâleti'nin 18 Ocak 1923 tarihli yazısıyla istendi ise de, 5. şubece yapılan soruşturma sonucu verilen 14 Şubat 1923 tarihli rapor üzerine, buna lüzum görülmedi. Dönem içinde (14) ü gizli oturumlarda olmak üzere (65) konuşma yaptı. (6) soru, (3) gensoru önergesi verdi. İktisat vekili Sırrı Bey (İzmit) hakkındaki gensoru önergesi, vekile güvensizlik ile sonuçlandı. harp Kazançları vergisinin Tahsiline Dair Kanuna Bazı hükümler eklenmesi hakkındaki Ömer Lütfi Bey (Amasya) ile birlikte yaptığı teklif, hükümetin de katılımıyla 23 Ağustos 1922'de (251) sayılı Kanun olarak kabul edildi. Milletvekilliği bu dönemde sona erince memleketine dönerek vaizlik hizmetine devam etti. Aralık 1950'de Afyon'da öldü. Evli olup iki çocuk babası idi.

Cephede hizmeti nedeniyle TBMM kararıyla **Kırmızı-Yeşil Şeritli İstiklâl Madalyası**'yla ödüllendirilmiştir. Bu arada kurduğu milli kuvvetin adı olan "**ÇELİKALAY**" soyadını aldı²⁹.

Müderri Ahmet Nebil Efendi (YURTERİ)

1876'da Afyon'da doğdu. Alim ve Şair Dehşetizade Salih Efendi'nin oğludur. İlk ve orta öğrenimini Afyon'da tamamladıktan sonra Konya ve İstanbul'da Medrese öğrenim ve eğitimi görerek Müderrilik icazeti aldı. Özellikle Fıkıh ilminde temayüz etti. Genellikle tarım ve ticaretle meşgul oldu. Bir süre Şer'îye Mahkemesinde üyelik ve babasının kurduğu Dehşeti

²⁸ Çoker: 571.

²⁹ Ali Sarıkoyuncu, Mehmet Rifat Efendi (Börekçi)'nin Milli Mücadeledeki Hizmetleri" *Diyanet İlmi Dergi*, Cilt:31, Sayı:1 (Ocak-Şubat-Mart 1995).

Medresesinde Müderrislik yaptı. İzmir'in işgalinden sonra milli mücadeleye katılarak dava arkadaşlarıyla Afyon-Konya Müdafaa-i Hukuk Teşkilatını kurdu³⁰.

TBMM'in I. Dönemi için yapılan seçimde Karahisar-ı Sahip (Afyon) Milletvekili olarak 23 Nisan 1920'de Meclisin açılışında hazır bulundu. Mecliste İktisat ve İç Tüzük Komisyonunda çalıştı. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk grubunun kurulmasından muhalefetteki II. Grupta yer aldı. Milletvekilliği sonrası memleketine dönerek, müderrislik görevini sürdürdü. 18 Eylül 1943'te vefat etti³¹.

2. İmam-Hatip Bekir Sıtkı Efendi (GÜMÜŞ)

1886'da Afyon'da doğdu. Babası İsa Efendi'dir. İlköğreniminden sonra eğitimini medresede sürdürdü. I. Dönem TBMM üyesi ve Müderris İsmail Şükrü Çelikalay'dan icazetnamesini aldı. Adı geçen bu icazetnamesi Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Kurulu'nun 11 Nisan 1949 tarih ve 3762-46 Sayılı kararı ile usulüne uygun görülmüştür³².

Afyonkarahisar Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurucularından olan Bekir Sıtkı Efendi, 1914 yılında Mevlevi Camii İmam-hatibi olarak göreve başlamıştır. Uzun süre İmam-hatiplik yaptıktan sonra, 12 Mayıs 1949 tarihinde de Afyon Vaizi olarak tayin edilmiştir. Bu görevde iken, 5 Mart 1963 tarihinde de vefat etmiştir³³.

II. MİLLİ MÜCADELE'DEKİ HİZMETLERİ

A. Afyonkarahisar ve Çevresinde Mücadele Fikrinin Doğuşu

Milli Mücadele'nin başlarında 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkesi sonrası İttihat ve Terakki Partisi kendini feshetmişti. İttihat Terakki Fırkasının, 1 Kasım 1918 tarihinde yapmış olduğu son kongresinde siyasi programını değiştiren bu partinin yerini almak üzere Teceddüt Fırkası kurulmuştur. Bu arada İttihat ve Terakki Fırkasının taşınır taşınmaz malları da Teceddüt Fırkasına devir kararı alınmıştır. Teceddüt Fırkası fikirlerini yaymak üzere "teceddüt" adıyla haftalık bir gazete çıkartmıştır³⁴. Ancak 9 Kasım 1918'de kurulan Teceddüt Partisi aktif bir rol oynayamıyordu³⁵. Bununla birlikte memleketin en güzide gücünü İttihatçılar oluşturuyordu. Ancak İttihatçıların baskısından kurtulan muhalefet 1919 yılı Ocak ayında Hürriyet ve İtilaf Partisini yeniden kurmuşlardı³⁶. İlk kez 21 Kasım 1911'de

³⁰ Çoker:563

³¹ Çoker:563.

³² Diyanet İşleri Başkanlığı Arş., D: 49-0048.

³³ Diyanet İşleri Başkanlığı Arş., D: 49-0048.

³⁴ Yücel Özkaya, "Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Dernekler" *Atatürk Araştırma Dergisi*, C. IV. Sayı:10 (Kasım 1987), s. 183 - 184.

³⁵ Yücel Özkaya, agm., s. 183-184.

³⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul, 1952, s. 447.

kurulan ve bir yıl sekiz ay faaliyet gösterdikten sonra kapatılan ve 10 Ocak 1919 tarihinde yeniden siyasi yaşamına başlayan bu fırka için Prof. Dr. Yücel ÖZKAYA şunları belirtir:

“Hürriyet ve İtilaf Fırkası Mensupları, İttihat ve Terakki Partisine düşman idiler. İttihat ve Terakki resmen ve hukuken dağılınca bunların üyelerini tamamen yok etmek için çalışmalara da giriştiler. Ancak bunlar, İttihat ve Terakki Fırkasının kötülüklerine katılmamış olanlara güvenmenin gerektiğini de söylemekteydiler. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Kuva-yı Milliye aleyhinde olduğu gibi, Osmanlılık prensiplerine bağlı ve batılılaşmaya karşı idi. Fırka, bünyesinde Damat Ferit, Gümilcineli İsmail, Miralay Sadık Bey, Konyalı Şeyh Zeynelabidin, Hoca Mustafa Sabri Efendi, Seyyid Abdülkadir, Sait Molla gibi ünlü kişileri bulundurmaktaydı. Bunlardan Zeynelabidin, Bozkır ve Konya isyanlarını yürüten şahıstı. Seyyid Abdülkadir, Kürdistan Teali Cemiyetinin başkanıydı. Sait Molla ise, İngiliz Muhipleri Cemiyetinin önemli üyelerindendi. Bu Fırkanın Türkiye'nin her yerinde şubeleri vardı. Partinin programını bazı gazeteler de desteklemekteydi. İttihat ve Terakki ile Müdafaa-i Hukuka düşman olan ve İstanbul dışında da örgütlenen Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İngilizler ile ortak çalışmış, Müdafaa-i Hukuk aleyhinde propagandalar yapmıştı(Özkaya:178).”

İlk kez 21 Kasım 1911 tarihinde kurulan Hürriyet ve İtilaf Partisi, İttihat ve Terakki'nin iktidarı tam olarak ele almasından sonra hiç bir varlık gösteremeyerek atıl bir vaziyette kalmıştı³⁷.

Mondros Ateşkesi sonrası gelişmelerden faydalanarak faaliyete geçen Hürriyet ve itilaf Fırkası, Milli Mücadele'ye karşı idi. Bundan dolayı Anadolu harekâtına karşı olanlar ile azınlıklar bu partinin çatısı altında toplandı. Yine partinin İslami görüşleri savunması ve özellikle kurucuları arasında Şeyhülislam Mustafa Sabri gibi bir din adamının bulunması, partinin yer yer Anadolu'da da desteklenmesini sağladı. Ayrıca Hürriyet ve İtilaf Fırkası, mütareke yıllarında “İngiliz himayeciliği” görüşünü benimseyerek İngiliz Muhipler Cemiyeti ile de işbirliği yaptı.

İngilizlerin desteğini alan ve Anadolu'da da örgütlenen Hürriyet ve İtilaf Fırkası, kısaca Milli Mücadele'ye karşıydı. Buna karşılık kendisine fes eden İttihat ve Terakki Fırkası mensupları Anadolu harekâtı yanında yer almıştı.

Ayrıca Hürriyet ve İtilaf Fırkasının destek ve yardımlarıyla Afyohkarahisar ve Bolvadin'de Teâlî-i İslam Cemiyeti'nin şubesi açılmıştır. Teâlî-i İslam Cemiyeti; Medrese

³⁷ Yücel Özkaya,“Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Dernekler” *Atatürk Araştırma Dergisi*, C. IV. Sayı:10 (Kasım 1987), 178.

müdürrisleri tarafından kurulmuştur. İlk kuruluşunda adı Cemiyeti Müdürrisin (Medrese Öğretmenleri) olup Hürriyet ve İtilaf Fırkasını destekleyen bir cemiyet olarak göze çarpar. 26 Eylül 1919'da bu cemiyet **İkdam Gazetesi**'nde Anadolu harekâtı hakkında bir beyanname yayınlamıştır³⁸. Bu cemiyetin daha yakinen tanınması açısından bu bildirimlerinden birkaç paragrafı sunuyoruz.

“... Bu defa da Anadolu'da Mustafa Kemal ve Kuva-yı Milliye maskaraları Yunan askerlerinin önünden namerdane bir surette kaçarken, zavallı saf ve gafil ahali ve askerden cem' ettikleri kuvvetleri düşmanla harbe tutuşturarak ve “*siz mevkiinizde sebat edin, biz şu taraftan onların arkasını çevireceğiz*” tarzında yalanlar ve hilelerle savuşup kaçarak zavallı neferlerimizi ve ahalimizi boşboşuna kırdırmak usulünü takip ediyorlar. Biçare millet! bu yankesicilerin hilelerini, desiselerini hala tamamen anlayamamıştır. Yazık, bin kere yazık ki gerek harp içinde ve gerek mütarekeden sonra memleket bunların fitne ve fesadı uğruna milyonlarca evladını telef ediyor da Talat, Enver, Cemal, Mustafa Kemal vesaire gibi beş on şakinin vücudunu ortadan kaldırmak için icap eden küçük fedakârlığı göze aldırılmayarak memleketi ve kendilerini ebedi tehlikeden kurtarmak ve selamete çıkarmak tarikini idrak edemedi ve hala da edemiyor! Millet Meşrutiyeti kabul ettiği zaman bunun ahkâmını ve Kanun-ı Esasi'sini kendi muhafaza edecek ve hukukunu zorbalara ve yalancılara, dolandırıcılara kaptırmamak üzere kendisi olanca kuvvetiyle ve bütün azim ve dikkatiyle çalışacaktı: uyumayacak ve yaldızlı sözlere aldanmayacak, mazarrat ve menfaatini bihakkın takdir edecekti.

Halbuki millet aldanıyor, aldatılıyor, lüzumsuz yere girdiği ve mağlubiyetle çıktığı bir muharebenin ferdasında da aklını başına toplayamıyor! Kendisini hala aldatmağa çalışan heriflere niçin diyemiyor ki: “*Ey hainler, Ey Allahtan korkmayan ve peygamberden haya etmeyen mahluklar, muharebe ettiniz, başımızı bin türlü belalara soktunuz, mağlup oldunuz, bizi de o yolda mahv ve perişan ettiniz, devletlere karşı mağlup olduk*” dediniz mütareke imzaladınız, silahlarımızı, boğazlarımızı, Pay-i tahtımızı teslim ettiniz. Şimdi neye tekrar gücünüz yetmediğini ikrar ve imza ettiğiniz devletleri yeniden kızdırarak üzerimize husumet ve gazaplarını davet etmekten ve istila olunmayan bakiye-i memleketimizi de istila ettirmekten başka bir faidesi olmayacak surette mecnunane hareketlere kalkışıyor ve bizi de eskisi gibi boşboşuna kırdırıyorsunuz?!

³⁸ Yücel Özkaya, a.g.m., s. 179.

İngilizleri kızdırdınız, üzerimize Yunanlıları musallat ettiler. Harbde mağlup olduktan sonra uslu oturmak ve mağlubiyetin netayicine katlanarak telafisini sabr ü sükun ve akl ü tedbir dairesinde izale etmekten başka çare var mıdır? Yunanlılarla harbe tutuşuyor, sonra da bir taraftan kaçıyor ve bir taraftan şöyle mukavemet ettik, böyle zayıat verdik gibi yalanlarla halkı iğfale çalışıyorsunuz! Düşünmüyorsunuz ki Yunanlılara fazla zayıat verdirmek bile bundan sonra bizim için hayırlı ve menfaatli bir şey olmaz: hudanegerde sizin yalanlarınızı şahit tutarak işgal ettiği memleketimizde; “bu kadar kan döktürn ve şöyle fedakârlık ettim, böyle emek çektim diyerek hakk-ı feth davasına kalkar! Hem sizler ey yalancı ve deni şakîler! Kendi milletimize karşı ecnebi milletlerden hiçbirinin yapmadığı şekavet ve şenaatleri irtikâp edip dururken milleti, eşrafi memleketi, ulemayı asıp keserek mallarını yağma ederken kendinize ne hakla, ne yüzle, ne utanmazlıkla Kuva-yı Milliye namını veriyorsunuz? Milleti öldürerek, mahvederek hukuk-ı milleti müdafaa edeceksiniz öyle mi? Utanmaz hainler, artık yetişir, yakamızı bırakın: Cenab-ı Hakk’ın gazap ve laneti sizin üzerine olsun”

Ülkenin ileri gelen asker ve sivil yöneticileri ile eşraf bu iki parti (İttihat ve Terakki-Hürriyet ve İtilaf) arasında bölünmüştü. Bu durum, hiç kuşkusuz Afyonkarahisar Sancağını da etkilemiştir. Şöyle ki, Milli Mücadele’nin ilk günlerinde Afyonkarahisar Mutasarrıflığı Hüdavendigâr (Bursa) Vilayetine bağlıydı. Bursa Valisi ise, Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensubu Gümülcineli İsmail Bey idi. 13 Mart 1919 tarihinde Valilik Makamına oturan İsmail Bey’in ilk icraatı, Milli Mücadele’ye ve bu amaçla yapılan hazırlıklara karşı çıkmak oldu. Bu cümleden olarak gizlice yaptırdığı soruşturmalarda Milli Mücadele yanlılarını, bu arada örgütlenmeye çalışan genç subay ve aydınları saptıyor, bunları çeşitli bahanelerle kent dışına sürüyordu.

Bursa halkının tepkisi yüzünden, İsmail Bey, 29 Temmuz 1919 tarihinde Valilikten çekilmek zorunda kaldı. Fakat Bursa vilayeti halkı yağmurdan kaçalım derken doluya tutuldu. Zira, İsmail Bey’in yerine **Nemrut** takma adıyla tanınan Mustafa Paşa atandı. Yeni Vali Bursa’ya gelir gelmez, Kuva-yı Milliye karşıtı faaliyete geçti. Hatta İsmail Bey’den daha sert davranışlar sergiledi.

“Mustafa Paşa, Mütareke’den sonra İstanbul’da Mustafa Nazım Paşa başkanlığında kurulan *Divan-ı Harb-i Örfi*’de üye olarak görev aldı. Boğazlayan Kaymakamı Şehit Mehmet Kemal Bey’in idamına bu mahkeme karar vermiştir (8 Nisan 1919). Kamuoyunun baskısı

sonucu bu mahkemelerin üyeleri Ağustos 1919 tarihinde değiştirilince mahkemenin gayretli ve vicdansız üyesi... Mustafa Paşa, ödüllendirilerek Hüdavendigâr Valiliğine atandı³⁹.”

Diğer taraftan Heyet-i Temsiliye'nin Anadolu'nun İstanbul ile ilişkilerini keserek, İstanbul Hükümetini istifaya zorladığı günlerde; İstanbul-Bağdat Demiryolu çevresini İzmit, Eskişehir, Kütahya ve Afyonkarahisar da başta İngilizler olmak üzere İtilaf kuvvetleri bulunuyordu. Bu bakımdan İzmit, Eskişehir, Kütahya ve Afyonkarahisar Livalarının oluşturduğu eksenin denetim altına alınması hem İstanbul, hem de Milli Harekât açısından önem arz etmekteydi. Hüdavendigâr Vilayetinin ismi geçen livalarında İstanbul'a sadık mutasarrıflar bulunuyordu. “Bu mutasarrıflar İngilizlerin de desteğine güvenerek hem ulusal direnişin örgütlenmesini engelliyor, hem de Sivas Kongresi'nin denetimini kabul etmeyip, İstanbul ile ilişkilerini sürdürüyorlardı⁴⁰.” Örneğin Eskişehir Mutasarrıfı Mustafa Hilmi Bey, İstanbul Hükümeti'nin ateşli destekçilerindendi. O, İngilizlerin de yardımıyla ve “*İdare-i Örfiye*” yetkisinden yararlanarak, Kuva-yı Milliye taraftarlarına düşmanca davranmış, işkence yapmış, birçok kişiye de tevkif ettirmiştir. Bu arada Kuva-yı Milliyeci Doktor Tahsin Bey ile birlikte Eskişehir halkından birkaç masum kişinin öldürülmesine de sebep olmuştur. Bu yüzden kimliği açıklanmayan, muhtemelen Kuva-yı Milliye taraftarı birisi tarafından Mustafa Hilmi Bey, 4 Ekim 1919 tarihinde öldürülmüştür⁴¹.

İzmit ve çevresinin öneminden dolayı Birinci Damat Ferit Hükümeti, Mustafa Kemal Paşa'nın ülküdaşı ve Onunla Samsun'a çıkan İbrahim Süreyya (YİĞİT) Bey'i 8 Mart 1919 tarihinde İzmit Mutasarrıflığı görevinden aldı. Daha sonra İstanbul Hükümetleri Milli Mücadele karşıtı Mahmut Mahir, Ahmet Anzavur, Suat ve İbrahim Hakkı gibi kişileri mutasarrıf olarak İzmit'e tayin etti⁴². Kütahya Sancağı Mutasarrıflığına da Milli Mücadele karşıtı Mustafa Naci Bey getirilmiştir⁴³.

Öte yandan Mondros Ateşkesi imzalandığı tarihte Afyonkarahisar'da Mutasarrıf olarak Anastas adında bir Rum bulunuyordu. Anastas Milli Hareket karşısında pasif davrandığı için yerine İstanbul Hükümetince Milli Mücadele'ye karşı ve İngiliz taraftarı Mahmut Mahir Bey Mutasarrıf olarak atanmıştır⁴⁴. Ayrıca Afyonkarahisar Milli

³⁹ ERDEHA, Kamil, *Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, İstanbul 1975, s. 332.

⁴⁰ İlhan TEKELİ, Selim İLKİN, *Ege'de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (TAHTAKILIÇ) Bey*, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s. 273.

⁴¹ Ali Sarıkoyuncu, ve Diğerleri, *Milli Mücadele'de Eskişehir*, Eskişehir Osmangazi Yay., Eskişehir, 2002, s. 39-42.

⁴² Kamil Erdeha, a.g.e., s. 49.

⁴³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1932, s. 181.

⁴⁴ Ahmet Altıntaş, *Milli Mücadele Döneminde Afyon ve Havalisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1990, s. 1.

Mücadele'nin ilk günlerinde Mondros Ateşkesi'nin 15. Maddesine dayanılarak, İtilaf güçlerince işgal edilmiştir. Bu cümleden olarak, 18 Ocak 1919'da İngiliz birlikleri Afyonkarahisar'a gelmiştir⁴⁵. 16 Nisan 1919'da 200 kişilik kuvvetlerini Afyon ve çevresine yerleştirmiştir. İtalyanlar da 21 Mayıs 1919'da 2 subay komutasında 262 askerini buraya göndermiştir⁴⁶.

Yöneticilerin ve kimilerinin menfi tutum ve davranışlarına rağmen, yörede mücadele fikrinin doğuşu gecikmemiştir. Böyle bir anda milletin ruhunda ve benliğinde mevcut olan direnme gücünü ateşleyen Afyon ve çevresi hocaları, müftüleri Milli Mücadele fikrinin doğuşunda önemli bir faktör olmuşlardır. Özellikle Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi'nin 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali Afyonkarahisar halkının ileri gelenlerini derinden etkilemiştir. Bu konuda Müftü Hüseyin Fevzi Efendi yayınlanmamış hatıratında şöyle bahsetmektedir⁴⁷:

Bir gün Müftülük dairesinden haber geldi: “*Seni Belediyeden istiyorlar*” deniliyordu. Gittim. Turunçzade Yusuf Bey, Ethemzade Hacı Hüseyin Bey, Akosmanzade Hacı Hüseyin Efendi ve Evlatları, Ahmet Nebil Efendi (Yurteri) ve Turunçzade İsmail Bey ve daha bazı kimseler oradalardı. Akosmanzade'yi ağlar halde, diğerlerini de derin düşünce içerisinde gördüm. “*Hayırola*” dedim. Cevap verdiler: “*Ne olacak. Yunan İzmir'i işgal etmiş. Bu acı haber gelmiş*” dediler. Çare neyse onu yapalım denildi. Bir miting yapılması düşünüldü.

Müftü Hüseyin Fevzi Efendi'nin de belirttiği gibi ve aşağıda söz edileceği üzere İzmir'in işgali üzerine Afyonkarahisar ve çevresinde protesto mitingleri düzenlenmiştir. Ayrıca Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi'nin⁴⁸. Haziran 1919'da Afyonkarahisar'a ziyaretinin de bu yörede Milli Mücadele fikrinin doğuşunda etkili olduğunu görüyoruz. Adı geçen burada 23. Tümen Komutanı Ömer Lütfi'nin yanı sıra Müftü Hüseyin (BAYIK), Müderris İsmail Şükrü, Mehmet Şükrü, Nebi ve Gevickzade Hacı Hafız Efendilerle görüşmüştür⁴⁹. Görüşmede düşmana karşı gelmenin dini bir görev olduğunu, bu konuda halka rehberlik yapılmasının gerektiği, birlik ve beraberliğin sağlanmasının önemli olduğunu belirtmiştir. Ahmet Hulusi'nin Milli Mücadele bilincinin gelişmesindeki bu çalışmaları

⁴⁵ Ali Sarıkoyuncu, *Atatürk, Din ve Din Adamları*, Ankara, 2002, s. 7.

⁴⁶ Ahmet Altıntaş, agm., s. 2.

⁴⁷ Ali Sarıkoyuncu, agm., s. 74.

⁴⁸ Ali Sarıkoyuncu, agm., s. 73 - 133.

⁴⁹ Ali Sarıkoyuncu, agm., s. 75.

kendini göstermekte gecikmemiştir. Afyonkarahisar ve kazalarında da başta müftüler olmak üzere, din adamları Milli Mücadele fikrinin doğmasında önemli rol oynamışlardır.

B. İzmir'in İşgaline Afyonkarahisar ve Çevresi Halkının Tepkileri

Bilindiği üzere 14/15 Mayıs 1919 gecesi sabaha doğru güzel İzmirimiz Yunanlılar tarafından işgal edilmiştir. Yunan askerlerinin İzmir rıhtımına ayak bastıkları an, İzmir Redd-i İlhak Cemiyeti'nce bu durum Anadolu'nun diğer yerlerine olduğu gibi, Afyonkarahisar ve çevresine de bildirilmiştir⁵⁰. Bu acı haberi öğrenen yurtsever Bolvadin halkı 16 Mayıs 1919 günü İstanbul'a Sadaret Makamına gönderdikleri telgrafla protesto etmiştir.

Bolvadin Kazası Umum İslam ve Türk olan kırk bin nüfus ahalisi namına Müftü Vekili Hacı Süleyman Efendi (Emirdağ Müftüsü) ve Belediye Reisi Halil imzasıyla gönderilen telgrafla özetle şöyle denilmektedir⁵¹:

Gayrimüslimlere karşı daima şevkat ve adalet göstermek, ecnebilerin hukukuna her suretle siyanet etmek olduğu tarihen müsbet olan Türklerin uğradıkları haksızlığı İtilaf Devletlerinin Amerika halkının Başkanı Wilson'un ve Cemiyet-i Akvam'ın dikkatlerine sunmak ve onların verdikleri sözlere uymalarını istiyoruz. Halkının büyük çoğunluğu Türk olan sevgili İzmir'imizin, o yurdumuzun öteden beri hem hududumuz olan ve daima bizlerle cenk ve cidalde bulunmakla tarihimizde hiss-i intikamı görülmüş Yunanilere terki nasıl tecviz olunduğuna inanmak istemez ve hangi prensip ve adalete te'lif edildiğini anlayamaz. Dolayısıyla dünya sulhu gibi yüce bir gayenin temini için o medeni milletler, o büyük milletler bu uğurda akıttıkları kanlar henüz göz önünde kurumadan bu masum kanın daha ırakasına nasıl razı olduklarını kestirememekteyiz. Neticesi kanla silinecek böyle açıktan haksız bir kararın kaldırılmasını o ali millet ve devletlerin ulvi insanîyetlerinden beklemekte olduğumuzu arz ederiz bu konuda yüce makamlarından girişimde bulunulmasını bekler ve rica ederiz.

Bu telgraftan sonra, aynı günlerde konuyla ilgili iki telgraf daha İstanbul'a gönderilmiştir. Sadaret Makamına "Kırk bin Nüfus Namına Hürriyet ve İtilaf Şubesi Reisi Mehmet Rasim" imzalı ve 21 Mayıs 1919 tarihli telgrafla; İzmir'in Yunanlılara verilmesinin doğru olmadığı belirtilerek, başta Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson ve diğer İtilaf

⁵⁰ **Türk İstiklal Harbi**, C. II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1963, 63.

⁵¹ Selvi, **age**. s. 288.

devletlerinin yetkilerinden işgalin durdurulması için bir an önce girişimde bulunulması istenilmiştir⁵².

Kurucuları arasında Bolvadinli din adamlarının da bulunduğu “Bolvadin İlhak Heyeti” imzasıyla 23 Mayıs 1919 günü Sadaret Makamına gönderilen telgrafta ise; özetle şunlar ifade edilmiştir⁵³.

Aydın ve İzmir havalisinden son aldığımız haberlerden bize, o havalinin pek kanlı olay karşısında kaldığını oradaki dindaşlarımızın İslam kardaşlarımızın ırz, namus, iffetleri pay-ı mal ve bütün mukaddesatın ayaklar altına alındığını, katliamın pek feci ve vahşi bir surette devam ettiğini, denizlerin dalgalarının kırmızı Türk kanlarına boyandığını, sokakların Türk ve İslam yaralıları ve cenazeleriyle dolduğunu, her tarafı elim bir ye’s, büyük bir matem, derin bir hüznün kapladığını teessür ve heyecanla kanlı gözyaşlarıyla öğrendik ve işittik. Reis-i Cumhur Wilson cenaplarının prensipleriyle barış koşullarına aykırı olarak büyük bir çoğunluğu Türklerle meskun ve Türk olan en güzel kısmının sevgili İzmir’imizin Yunan Hükümetince ilhakı ve bu kanlı olay ve zulmün sizler huzurunda cereyanı bugün İslamiyeti rencide ve dilham ediyor. Bu milletler hukuku ve insan hayatına aykırı bir harekettir. Bütün varlığımızla vahşice işlenmekte olan bu harekâtı siyah bayraklara bürünmüş Türk hilaliyle protesto eder, sevgili İzmir ve havalisinin vatanımıza verilmesini siz yüce İtilaf yetkilileriyle büyük devletlerin yöneticilerinden istirham eyeriz.

Afyonkarahisar’da da 27-28 Mayıs 1919 tarihinde de İzmir’in işgalini protesto eden mitingler düzenlenmiş ve protesto telgrafları hazırlanarak, Afyonkarahisar’da bulunan İngiliz ve Fransız işgal güçleri temsilcilerine elden verilmiştir. “*Umum Karahisar-ı Sahip Kasaba ve Kurası Ahalisi Kulları Namına İsmail* ve “*Umum Ahali Namına İsmail*” imzasıyla Sadaret makamına çekilen ve İtilaf güçleri yetkililerine elden verilen protesto telgraflarında da Afyonkarahisar ve çevresi halkından erkek, kadın 40 bin kişi bir araya gelerek, İzmir’in işgalini ve işgalin genişlemesini protesto ettikleri belirtildikten sonra, “mevcudiyet-i milliye ve hukuk-u milliye ve istiklalimizin temini” hususunda kanlarının son damlasına kadar mücadele etmeye hazır oldukları bildirilmiştir⁵⁴.

⁵² Selvi, *age.* s. 288.

⁵³ Selvi, *age.* s. 288.

⁵⁴ Selvi, *age.* s. 287.

Yukarıda sunulan telgraflardan da anlaşılacağı üzere, İzmir'in Yunan askerlerince işgal edilmesi, Afyonkarahisar ve çevresinde Kuva-yı Milliye'nin oluşmasında etkili olmuştur.

C. Ali Rıza Paşa'nın İstifasına Tepkiler

Milli Mücadele'de İstanbul Hükümetleri özellikle Damat Ferit Hükümetleri ulusal harekâtın gelişmesini önlemek için çeşitli yolları denemekten kaçınmamıştır. Öyle ki, Damat Ferit Paşa Hükümeti daha Sivas Kongresi'nden önce böyle bir mücadeleye girişmişti. Yukarıda da söz edildiği gibi Ferit Paşa, Haziran 1919'da vali ve mutasarrıflara gönderdiği telgrafta Milli Ordu teşkilinin yasaklandığını bildirmiştir. Ayrıca buna uymayanların ise cezalandırılmasını, gerekirse İstanbul Divan-ı Örfi'ye gönderilmesini emretmiştir⁵⁵.

Ayrıca, Damat Ferit Paşa Hükümeti, her ne suretle olursa olsun Sivas Kongresi'nin toplanmasına engel olmak istemişti. Bunun için Ali Galip adında birisi Harput Valiliğine tayin edilerek Sivas Kongresi'ni basmaya ve üyelerini tevkif etmeye memur edilmişti⁵⁶.

Öte yandan Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde gelişen ulusal hareket sebebiyle çaresizliğe düşen İstanbul Hükümeti, bazı şehzadeler başkanlığında taşraya "*Heyet-i Nasihalar*" göndermişti⁵⁷. Hükümet Başkanı Damat Ferit'e göre bu heyetler, halka padişahın selamlarım ve onun kendilerini düşünmekte olduğunu bildireceklerdi⁵⁸. Böylece Hükümet, kendi otoritesini Anadolu'da arttırmak istiyordu. Hükümet aleyhine doğabilecek milli cereyanları köreltmek niyetinde idi. Halkın hükümetten ziyade padişah otoritesine olan saygısından dolayı, nasihat heyetlerinin başına özellikle şehzadeler verilmiştir⁵⁹.

Bunlardan başka İstanbul Hükümeti, Anadolu'da teşekkül eden milli birlik ve azmi yer yer hazırladığı ayaklanmalarla baltalamaya çalışmıştır. Damat Ferit Paşa hükümetlerinin aksine, Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa hükümetleri kısmen de olsa zaman zaman Milli Mücadele'yi destekleyici davranışlarda bulunmuşlardır. Örneğin Salih Paşa, İtilaf güçlerinin özellikle İngilizlerin Kuva-yı Milliye'yi kınama isteklerine karşı çıkmıştır⁶⁰(). Yine aynı şekilde Ali Rıza Paşa da milliyetçi bir hüviyet taşıyan davranışlarda bulunmuştur⁶¹().

⁵⁵ ATASE Arş.. KI:243. D: 16. Fh:84)

⁵⁶ Enver Ziya, Karal, Osmanlı Tarihi, C.V, Ankara,1947, s. 44.

⁵⁷ M. Tayyib Gökbilgin, Milli Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına, Türki,yen İş Bankası Kültür Yayınları, s. 64.

⁵⁸ Sina Akşin, İç Savaş ve Sevr'de Ölüm, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s.250.

⁵⁹ Rahmi Apak, Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları, Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 65.

⁶⁰ Balcıoğlu:64

⁶¹ Özkan:61

Bundan dolayı bu hükümetler, ne İtilaf Devletlerince ve ne de onların sesi olan muhalefetçe kabullenilemedi. Siyasi oyunlar ve padişah nezdinde yapılan baskılarla anılan hükümetlerin iktidarına son verdirilmiştir. Örneğin Salih Paşa Hükümeti, sadece yirmi sekiz gün iktidarda kalırken, Ali Rıza Paşa Hükümeti 2 Ekim 1919'dan 3 Mart 1920'ye kadar hükümet edebilmiştir⁶².

İtilaf Devletlerinin, Osmanlıların iç işlerine gün geçtikçe daha çok karışmaları, İstanbul ile Ankara arasındaki ilişkilerini tekrar bozulması, 3 Mart 1920'de Yunanlıların taarruza geçerek, Gölcük Yaylası ile Bozdağı'nı işgal etmesi, Ali Rıza Paşa'yı 3 Mart'ta istifaya götürdü. Ancak herkesi, bu istifadan daha çok, iktidara kimin geleceği ilgilendirdi. Çünkü Damat Ferit Paşa'nın yeniden sadrazam olacağı söylentileri her tarafa yayılmıştı⁶³.

Bu durum karşısında yani Damat Ferit Paşa'nın tekrar iş başına getirilmemesi konusunda başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere vatanseverler büyük çaba sarfetmişlerdir. "Mustafa Kemal Paşa, padişaha 4 Mart 1920 günlü bir telgraf çekerek, iç ve dış bin türlü kötü niyetlerin taşkınlığı ile huzuru tehlike içinde bulunan memleketin, milli vicdana cevap veremeyecek bir hükümet başkanına bir dakika bile tahammül edemeyeceğini, aksi halde devletin tarihinde görülmemiş derecede üzücü olayların çıkabileceğini bildirdi. Aynı gün bir telgraf da Meclis Başkanına çekerek, bağımsızlığı uğrunda her türlü fedakârlığa hazır olan milletin ancak ulusal güvenliği kazanmış bir hükümetin işbaşına getirilmesiyle tatmin edilebileceğini, bu konuda milletvekillerinin varacakları kararın heyecanla beklendiğini anlattı. Hemen yayınladığı bir bildiri ile de milli kuruluşlara durumu açıkladı ve milli isteklere uygun bir hükümetin kurulmasını sağlamak için derhal ve hep birden Meclis-i Mebusan Başkanlığı'na telgraflar çekilmesini istedi"⁶⁴

Mustafa Kemal Paşa'nın bildirisine üzerine, Anadolu'nun her yanından İstanbul'a, Ali Rıza Paşa kabinesinin istifa sebeplerini protesto eden ve Damat Ferit Paşa'nın işbaşına getirilmemesini isteyen telgraf yağmıştır. Bunlar arasında Afyonkarahisar Sancağı halkı ve başta müftüleri olmak üzere din adamları da bulunmaktadır. Nitekim 5 Mart 1920 tarihinde "**Karahisar-ı Sahip Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziye Reisi Nebil**" imzasıyla Karahisar Livası ahalisi adına Mabeyn-i Humayun, Meclis-i Mebusan ve Matbuat Müdiriyet-i Umumiyesi'ne telgraf gönderilmiştir⁶⁵. Bu telgrafta; "Amal-i Milliye'yi tatmin etmeyecek bir

⁶² Mehmet Şahingöz, İzmir, Maraş ve İstanbul'un İşgali Üzerine Yapılan Protesto ve Mitingler, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1986, s. 1-2.

⁶³ Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Cilt: 1, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, Ankara, 1977, s. 35.

⁶⁴ Mahmut Goloğlu, Sivas Kongresi, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008, s. 98.

⁶⁵ Şahingöz, agt, s. 79.

kabinenin teşekkülüne hiçbir ferd-i Osmaniye'nin tahammül edemeyeceği" ve Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin istifa ettirildiği haberinin alındığı belirtildikten sonra, Meclis-i Mebusan'ın güven oyunu alamayacak ve Milli emellerimizi tatmin etmeyecek bir hükümetin iş başına getirilmesini kabul etmeyecekleri bildirilmiştir⁶⁶.

Diğer taraftan Dinar ve Emirdağ kazaları halkı tarafından da mitingler düzenlenmiş ve ilgili makamlara telgraflar gönderilmiştir. 7 Mart 1920 tarihinde Dinar'dan "**Belediye Reisi Nuri, Dinar Kazası Müftüsü ve Miting Reisi Hacı Ahmet**" imzasıyla gönderilen telgrafta;

Milleti temsile muvaffak olan Ali Rıza Paşa Kabinesinin ıskatı haberi muhitimizde pek büyük bir galeyana mucib olmuştur. Türk Milleti bu hakkı Mukaddesi meşruiyetine Ecanibin müdahalesine katiyen tahammül edemez. Amal-i milleti tatmin etmeyecek bir kabineyi kabul etmez...

denilmektedir⁶⁷.

Emirdağı'ndan da Heyet-i Temsiliye Başkanlığına gönderilen 5 Mart 1920 günü "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Namına Sabri" gönderilen telgrafta; hükümet meselesinin milli arzuya uygun olarak çözümlenmesi konusunda Mabeyn-i Humayun ve Meclis-i Mebusan'a başvurulduğu bildirilmektedir⁶⁸

6 Mart 1920 tarihinde "**Aziziye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Mehmet, azalar; Ömer ve Osman, Belediye Reisi Sabri**" imzasıyla Meclis-i Mebusan'a telgraf gönderilmiştir. Bu telgrafta da Osmanlılığın "garib bir idare ile yabancı nüfusuna kurban ve alet olmasına milletin katiyen tahammülü kalmadığı" belirtildikten sonra, "amel-i milliyeyi tatmin etmeyecek herhangi bir" hükümetin kabul edilmeyeceği bildirilmiştir⁶⁹.

Gerek Afyonkarahisar Merkez ve ilçeleri halkının ve gerekse Anadolu'nun diğer halkının tepkileri sayesinde ulusal harekete düşmanca davranışlarda bulunan Damat Ferit Paşa'nın tekrar iktidara gelmesi engellenmiştir. Ayrıca sözü edilen tepkiler Milli Mücadele fikrinin doğması açısından da önemlidir.

D. Ankara Fetvası ve Afyonkarahisar Sancağı Din Adamları

Bir iş ve eylemin İslam dini açısından doğru veya yanlışlığı, olur veya olmazlığı konusunda din bilginlerinin verdikleri sözlü veya yazılı cevaplara "fetva" denir⁷⁰.

⁶⁶ Şahingöz, agt, s. 80.

⁶⁷ Şahingöz, agt, s. 220.

⁶⁸ Şahingöz, agt, s. 111.

⁶⁹ Şahingöz, agt, s. 112.

⁷⁰ Ali Sarıkoyuncu, Milli Mücadele'de Din Adamları, Cilt: 1, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2012, s. 13.

TBMM'nin açılış arifesinde, ülkenin işgalden kurtulabilmiş köşeleri farklı görüşlerin kavga sahnesi haline gelmiştir. Şeyhülislam Dürrizade Abdullah'ın yıkıcı fetvaları ve Bab-ı Alinin beyannameleri ile kafası karışan halk, yer yer vatan kurtarıcılarının karşısına dikilmiştir. Başta Mustafa Kemal olmak üzere Milli Mücadelenin önde gelenlerinin “katli vacip” olduğuna dair fetvalar verilmiştir⁷¹. Bunun üzerine Anadolu'nun muhtelif yerlerinde ayaklanmalar baş göstermiş, isyancılar Ayaş belinden Ankara'yı seyrederek bir duruma gelmiştir. Düşmanlarımız ve onların yerli işbirlikçileri el ele vererek Anadolu'da bir kardeş kavgası çıkartmak suretiyle Türk halkını birbirine kırdırmak istemişlerdir. Yani Milli Mücadelenin en zor günleriydi.

Böyle bir anda başta Ankara Müftüsü Mehmet Rıfat Efendi (BÖREKÇİ) olmak üzere pek çok din bilgini vazifeye koşmuştur. Mehmet Rıfat Efendi, Anadolu'da sağduyulu ve vatansever ulemayı harekete geçirerek ulusal hareketin meşru olduğuna dair karşı fetvalar hazırlamıştır⁷². Böylece Milli Mücadelede fetvalar da savaşmıştır. Bu savaşta, Dürrizade Abdullah'ın imzasını taşıyan ‘İstanbul Fetvası’ bir tarafta, 155 imzayı aşkın Anadolu ulemasının ‘Ankara Fetvası’ diğer taraftadır. Bu fetvayı din adamı ve aynı zamanda Afyonkarahisar milletvekili olan İsmail Şükrü (ÇELİKALAY), Mehmet Şükrü (KOÇ), Ahmet Nebil (YURTERİ) Efendiler ön sıralarda imzalamışlardır⁷³.

Elbette Anadolu'nun fetvası İstanbul'un fetvasına galip gelecekti. Çünkü İstanbul Fetvasında taraflı, kasıtlı, eksik, yanlış bilgiler isnat edilerek hükümler verilmiş olması, daha önemlisi, ciddi dini kaynak gösterilmemesi inandırıcılık yönü açısından zayıf, tutarsız bir metindir. Bununla birlikte daha önce de belirtildiği gibi, halifelik makamının nüfusunun kullanılması Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Milli hareket için ciddi tehlikeler arz eden isyanlar çıkarılabiliyordu.

Ancak Ankara Müftüsü Mehmet Rıfat Efendi başta olmak üzere, Ankara ulemasının hazırladığı fetva, gerçekleri daha iyi aksettiren “hakaret ve esirliğe maruz kalmış bulunan İslam Halifesinin kurtarılması” temel inancından hareketle, Şer'i Şerife uygun, ikna edici, delillere dayanan, ilmi ve dini bilgilerinden şüphe edilemeyecek kadar mesleğinin erbabı ulema tarafından hazırlanmıştır. Bu fetva; Anadolu'nun pek çok yerinde yine bu konuda söz sahibi ulema tarafından incelenerek kabul edilmiştir⁷⁴. Afyonkarahisar milletvekillerinin ve din ulemasının yanı sıra Afyonkarahisar Sabık Müftüsü Mustafa Asım Efendi, Afyonkarahisar

⁷¹ Ali Sarıkoyuncu, age., s. 52.

⁷² Ali Sarıkoyuncu, age., s. 38.

⁷³ Ali Sarıkoyuncu, age., s. 92.

⁷⁴ Bayram Sakallı, , *Ankara ve Çevresinde Milli Hareketler*, Ankara, 1998, s. 107 - 108.

Müftüsü Hüseyin Fevzi BAYIK, Bolvadin Müftüsü Ali ULU, Dinar Müftüsü Ahmet KİTİŞ, Emirdağ Müftüsü Süleyman Sırrı DEMİRBAŞ, Sandıklı Müftüsü Mehmet Emin ARISOY Efendiler de bu fetvayı samimiyetle kabul etmişler ve halka duyurmuşlardır. Böylece Afyonkarahisar ve çevresinde Milli Mücadele bilincinin doğması ve pekişmesi sağlanmıştır.

III. KUVA-YI MİLLİYENİN KURULUŞ VE FAALİYETLERİNDE HOCA İSMAİL ŞÜKRÜ EFENDİ VE DİĞER DİN ADAMLARI

A. Beldelerini Savunmak İçin Oluşturulan Milli Kuvvetler

15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal eden Yunan birlikleri, Batı Anadolu içlerine doğru harekete geçmişlerdir. 25 Mayıs'ta Manisa'yı, 29 Mayıs'ta Turgutlu'yu eline geçiren Yunan birlikleri, 23 Haziran 1919'da Salihli'yi, 26 Haziran 1919'da da Kula'yı işgal ederek, Uşak, Kütahya ve Afyonkarahisar istikametine doğru harekete geçmiştir⁷⁵. İzmir'e ayak bastıkları ilk gün, yirmisi subay olmak üzere şehrin ileri gelen bazı kişilerini şehit eden Yunanlılar, hemen sonraki günlerde de bu cinayetlerini devam ettirerek pek çok masum kişiyi öldürdüler. Türk evlerine hücum ile ırz, mal, gasp ve tecavüzlere kalkıştılar. İzmir'de yangın çıkardılar. Daha sonra aynı zulüm ve vahşeti işgal etikleri diğer yerlerde de devam ettiler⁷⁶. Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi'nin ifadesiyle⁷⁷,

...Bütün şehirlerin yakılmasıyla binlerce halkın ve çocuk ve kadınların öldürüldüğü ve kocalarıyla kardeşlerinin ve babalarının gözleri önünde kadın ve kızların namuslarına saldırıldığı ve kadınların memelerinin kesilmek ve tenasül uzuvlarına konulmak suretiyle insanlık tarihinin hiç kaydetmediği aşağılık ve rezaletin iftihar ve gururla (Yunanlılar tarafından) yapıldığı görülmüştür.

Yunanlıların anılması bile haşiyet doğuran hunharca ve vahşice eylemleri kulaktan kulağa yayılmıştır. Afyonkarahisar halkında büyük bir kin ve nefret uyandırmıştır. Tehlikenin yakın olduğunu anlayan Afyonkarahisarlılar, Bayatlı Arif Bey'in başkanlığında Salih Kesri, Hoca İsmail Şükrü (Çelikalay), Hasan Çerçel, 23. Fırka Komutanı Ömer Lütfi Bey, Hoca Nebil Efendi, telgraf memurları Hadi ve Ali Beylerle Afyonkarahisar Kuva-yı Milliye

⁷⁵ Bünyamin, Kocaoğlu, *Kurtuluştan Kuruluşa Batı Anadolu'da TBMM Yardımları*, Değişim Yayınları, İstanbul, 2008, 26 - 29.

⁷⁶ Ali Sarıkoyuncu, *Atatürk, Din ve Din Adamları*, Ankara, 2002, s. 151.

⁷⁷ Ali Sarıkoyuncu, age., s. 116.

Teşkilatını kurmuşlardır⁷⁸. Afyonkarahisar Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurucularından da olan Hüseyin Fevzi Efendi, Kuva-yı Milliye için ihtiyaç duyulan personel, para, erzak, silah, cephane ve benzeri hizmetlerde önemli katkısı olmuştur⁷⁹. Ayrıca adı geçen dağlarda dolaşan ve eşkıyalık yapan birçok kişinin de düşmana karşı vuruşmalara katılmasını sağlamıştır. Bu konuda Hüseyin Fevzi Efendi hatıratlarında şöyle demektedir⁸⁰:

Bunlardan Emirdağ'ına sığınan Balçamlı Yusuf, Çukurcalı İsmail vardı. Onlara haber gönderip, hep birlikte cepheye gidileceğini, aksi takdirde kendilerinin üzerine asker sevk ederek Yunandan evvel kendilerinin kökünün kazılacağına dair haber gönderdik. Akın akın ellişer, yüzer atlı süvarilerle gelmeye başladılar. Diğer taraftan Yazılı'da bulunan Osman Bey, Bavurdu'da bulunan Yörük Eyüp ve Bayat tarafında bulunan Sinan Bey başlarına topladıkları süvarilerle akın akın gelmekteydiler. Osman Bey'in getirdiği insanlar içinde 101 yaşında Aslan Bey namında bir ihtiyar da vardı.

Müftü Hüseyin Fevzi Efendi, öğütleriyle büyük bir kısmı asker kaçağı olan söz konusu kişileri Kuva-yı Milliye'ye kazandırmıştır⁸¹.

Diğer taraftan kuruluşundan dağıtılmasına kadar Bolvadin Kuva-yı Milliyesi'nin başkanlığını Müftü Hacı Ali Efendi yürütmüştür. Ayrıca Müftü Ali Efendi, Bolvadin Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin başkanlığını da yapmıştır⁸². Adı geçen Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivinde bulunan dosyasındaki 12 Mayıs 1925 tarihli özgeçmişinde "... *Kuva-yı Milliye'nin bidayet-i teşkilinden nihayetine kadar kazamız Müdafaa-i Hukuk Riyasetinde ifa-i vazife ettim.*" demektedir⁸³.

Teşkilatın iase ve diğer ihtiyaçları Bolvadin halkı tarafından karşılanmıştır. Hacı Atabey teşkilatın önde gelen destekçilerindendi. O, tek başına Bolvadin Kuva-yı Milliyesi'nin ikmalini sağlamıştır⁸⁴. Birinci Devre Afyonkarahisar Milletvekili İsmail Şükrü Çelikalay'ın Bolvadin Çarşı Camiinde yaptığı vaazlarında Milli Mücadele'nin gerekliliğini belirtmesi ile teşkilat halk tarafından da benimsenmiştir. Özellikle o günlerde Mülazim-i Sani (Teğmen) rütbesinde bulunan Halil Nuri (YURDAKUL) Bey'in Bolvadin'e gelmesiyle de Bolvadin

⁷⁸ Recep Çelik, **Milli Mücadele'de Din Adamları I**, İstanbul, 1999, 245

⁷⁹ Recep Çelik, age., s. 213.

⁸⁰ Ali Sarıkoyuncu, age., s. 77.

⁸¹ Ali Sarıkoyuncu, age., s. 78.

⁸² Ahmet Altıntaş, *Milli Mücadele Döneminde Afyon ve Havalisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1990, s. 16.

⁸³ *Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi*, D. 1925-0051.

⁸⁴ Recep Çelik, age., s. 217.

Kuva-yı Milliyesi daha da güçlenmiştir. Halil Nuri Bey'i; Yörükzade Ahmet Fevzi, Ulemadan Yunuszade Ahmet Vehbi, Müftü Yörük Hacı Mehmet Ali, Belediye Başkanı Enver Efendiler ile halkın ileri gelenleri karşılamışlardır. Yine aynı kişiler Halil Nuri Bey'i Bolvadin'den Ankara'ya uğurlamışlardır. Yunuszade Ahmet Vehbi'nin yazdığı "*Müslümanlar beklediğiniz kıyamet bugünlerdedir, birleşelim, kurtuluruz*" dövizini okunuyordu(20 Temmuz 1920). Grup Ankara'ya kadar ulaşınca kadar kalabalık bir gönüllü topluluğu meydana getirmiştir⁸⁵.

Halil Nuri Bey en çok Yunuszade Ahmet Vehbi Efendi'den etkilenmiştir. O, Yunuszade'nin aşağıda sunacağımız şu sözlerini unutmamıştır⁸⁶. "*Oğlum... Sana düşüncelerimi ve tezkiyemi nazmen izhar edeceğim. İcap ederse namaz seccademi heybeme koyar, seninle yola düşerim. Son nefesimi gazaların en ulvisinde, irşad yolunda veririm. Sen karıncanın ibadetini bilir misin? İşte biz bugün bu dinin gerçekten müritleri ise tutacağımız yol, bu yolduk.*"

Ertesi gün şiiri yazıp hazırlar, imzalar ve Halil Nuri Bey'e verir. Şiirde Yunuszade Ahmet Vehbi Efendi, 21 yaşındaki Halil Nuri Bey'in kahramanlığını şiirleştirmiştir. İkaz Gazetesinde de binlerce nüsha basılıp dağıtılan şiirinde Yunuszade Ahmet Vehbi Efendi şöyle diyordu⁸⁷:

"Pek büyük hizmetleri sebketti İslamiyet'e,
Cinsinin uğruna candan vaz geçen vicdana bak.
Düşman-ı din karşısından yüz çevirmez bu yiğit,
Sine-i pakinde sabit şule-i imana bak.
Bir mülazımken müşirin hizmetin ifa eder,
Akl-ı fitrisinde mevdu kuvvet-i irfana bak.
Hak ona azmettiği her emre Tevfik eylesün,
El açub Vehbi, Hudavend Azimiş-şana bak..."

Görüldüğü üzere Halil Nuri, yaş ve rütbesine bakılmaksızın yüceltilerek, vatani için büyük hizmetler yapmaya teşvik edilmiştir. Böylece Yunuszade Ahmet Vehbi Efendi, yakın gelecekte gerçekleşecek zaferin manevi mimarlarından birisi olmuştur.

⁸⁵ Cemal Kutay, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları**, Diyanet İşleri Bakanlığı Yayın, Ankara,1973, 140.

⁸⁶ Recep Çelik, age., s. 218.

⁸⁷ Cemal Kutay, age., s. 135.

Bolvadin Kuva-yı Milliyesi düşman kuvvetine karşı caydırıcı güç olmuştur. Nitekim 2 Nisan 1921’de Bolvadin’e gelen Yunan askerleri 3 Nisan 1921 tarihinde buradan ayrılmak zorunda kalmışlardır. Ancak 21 Ağustos 1921 tarihinde Bolvadin tekrar işgal edildi. Bu kez Yunanlıların işgali daha uzun sürmüştür. Bolvadin Başkomutanlık Meydan Muharebesi sonrasında 24 Eylül 1922’de Yunanlılardan temizlenmiştir⁸⁸.

Bolvadin Kuva-yı Milliye Teşkilatı işgal esnasında Afyon Kuva-yı Milliyesi ile koordineli çalışmasına rağmen onun izlediği hareket tarzını benimsememiştir. Bu dönemde Bolvadin Kuva-yı Milliyesi sıcak çatışmaya gitmeyerek, pasif direnişle asayişin sağlanması hususunda faaliyetlerini sürdürmüştür⁸⁹.

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Bolvadin Kuva-yı Milliyesi’nin kuruluş ve faaliyetlerinde başta Müftü Hacı Ali Efendi olmak üzere din adamları önemli hizmet ve çalışmalarda bulunmuştur.

B. Çelikalay ve Hoca İsmail Şükrü Efendi

Afyonkarahisar Sancağı din adamları halkı Milli Mücadele lehinde bilinçlendirmekle kalmamış, beldelerini savunmak için de çalışmışlardır. Yukarıda ismi geçen din adamlarından başka, Hoca İsmail Şükrü Efendi, gönüllülerden Çelikalay isimli kuvvet oluşturarak, düşmanın karşısına çıkmıştır.

Ali Fuat Paşa (Cebesoy), Çelikalay’dan ve Hafız İbrahim Efendi’nin gönüllülerden oluşturduğu Demiralay’dan şöyle söz eder⁹⁰:

Anadolu’nun muayyen bir kısmını elde tutabilmenin ilk şartı, başında olduğum 20. Kolordu’nun sahası içinde olan Isparta-Afyonkarahisar-Eskişehir hattını elde muhafaza edebilmektir. Eskişehir’de İngilizler vardı. Eğer Isparta ve Afyon’u muhafaza edebilsen idik, Eskişehir’deki İngilizleri atmak mümkündü. Isparta ve Afyon’da milli kuvvetleri teşkil edebilme faaliyetimize lüzum kalmadı: Bu iki şehrimizde, iki din adamı, başı sarıklı iki mücahit başa geçmişler ve milli kuvvetleri tecrübeli kumandan siyaset ve basireti ile teşkilatlandırmışlar ve ilk anda yadırganacak bir kararla kumandayı da bizzat ellerine almışlardı. Isparta’da Hafız İbrahim Efendi, Afyonkarahisar’da Hoca İsmail Şükrü Efendi...

İsmail Şükrü Hoca, TBMM üyesi sıfatıyla Ankara’ya geldiği zaman öncelikle Mustafa Kemal Paşa’nın yanına gitmiştir. Paşa, kendisine; “Nerede kaldın Hocam?”

⁸⁸ Bünyamin, Kocaoğlu, *Kurtuluşun Kuruluşu Batı Anadolu’da TBMM Yardımları*, Değişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 29.

⁸⁹ Recep Çelik, age., s. 220..

⁹⁰ Ali Fuat Paşa Cebesoy, *Sebilürreşad*, Cilt: 2, Sayı: 45, s. 334.

Dört gözle seni bekliyorduk” demiştir. Bunun üzerine Şükrü hoca da, Afyon’daki çalışmalarını anlatarak, Paşa’ya oradaki düşmanın durumu ve yapılması gereken işler hakkında bilgi vermiştir. Bu sırada, Mustafa Kemal Paşa, tekrar; “Varolunuz Hocam. Sizin gibi din âlimlerinin bu hususta millete önyak olmanız, memleketin ve dinin muhafazası için elzemdir. Afyon’da nasıl çalıştığınızı, evlerde, camilerde ve köylerde halkı düşmana karşı mukavemete nasıl hazırladığınızı işittim. Memleket ve din uğrunda bu mücadeleniz şayanı takdirdir. Çok memnun oldum. Hocam: Yine sizin gibi bir din âlimi olan arkadaşınız Nebil Dehşeti Efendi’nin (I.Dönem TBMM Afyonkarahisar Meb’usu) mesaisini de takdir ederim” diyerek hocaların özellikle Şükrü hoca’nın milli mücadele’deki hizmetlerini belirtmiştir⁹¹.

Yunan orduları durmadan ilerliyorlardı. Alaşehir elden çıkmıştı. Yunan işgalinin genişlediği bu günlerde konu TBMM’de gündeme gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa’nın da hazır buldukları Meclis’te tartışılmıştır(TBMM Gizli Celse Zabıtları 1985:38-74).İsmail Şükrü Hoca da görüşlerini açıklamıştır. O uzunca olan konuşmasının bir bölümünde konuyla ilgili görüşlerini şöyle dile getiriyordu⁹²:

... Bugün benim memleketim istilaya maruzdur. Düşman şimendiferle üç saatlik bir mesafededir. Fakat ben meyus değilim. Beni meyus edecek diğer mahallerin sükûtudur. Bugün Uşak sükût edecek, yarın Karahisar. Bir memleket yanarken diğerinin seyirci kalması İslâmiyete şîndir. Efendiler bu gün yapılacak bir vazife vardır. Öyle nazariyat peşinde koşulacak zaman değildir. Bundan evvel bizim kölemiz olan ve nüfusu bir buçuk milyondan ibaret bulunan hain bir Yunan bugün yükselsin de, yüz, yüz ellibin kuvvetle hücum etsin de bu kadar kuvveti mağlup etsin. Bu İslâmiyetle kabili tevfiik değildir. Bugün Millet Meclisi şu derde deva bulmak için toplanmıştır. Biz de onun için buraya geldik. Bunun çaresi umum Anadolu kuvvetlerini tevhit etmek, cihadı mukaddes ilân etmektir. Bugün ben mukadderatımızı elinde tutan kimselerin sui idaresini bilmekle beraber onlardan müşteki değilim; onların iskati taraftarı değilim. Gördüğüm yolsuzluklar karşısında ve düşman taarruzuna karşı buradaki lâkayitlikler beni eritiyor. Rica ederim, itiraf etmeliyiz azillerin, nasıpların sırası değildir. Millet kendini kuvvetli göstermelidir...

⁹¹ Sebilürreşad, Cilt: 2, Sayı: 45, s. 334.

⁹² TBMM Gizli Celse Zabıtları 1985:58-62.

Meclis'teki bu tartışmalar esnasında Erkan-ı Harbiye-i Umumi Reisi (Genelkurmay Başkanı) Fevzi Paşa, Şükrü Hoca'ya; "*Hocam vaziyet tehlikededir... Bir cephe kurabilmek için bize beş ay zaman lazım*" demesi üzerine de İsmail Şükrü Hoca kendisine yeteri miktarda at ve silah verilmesi halinde düşmanı beş ay oyalamak yerine düşmanı durdurabileceğini bildirmiştir. Bu durumdan memnun olan Fevzi Paşa, ilgililere talimat vermiş, ancak yeterli silah ve cephaneye tedarik edilememiştir⁹³.

Bundan sonraki gelişmeleri İsmail Şükrü Hoca şöyle anlatır⁹⁴:

Resmi makamlardan ümid kesilince Allah'a dayanarak bir çare düşündüm. Hemen bir gün içinde bir asker elbisesi diktirdim. Başımdaki sarığı muhafaza ederek bu asker elbisesini giydim. Hacı Bayram Camii'nde Cuma namazından sonra kürsüye çıktım... "Ey cemaati müslümin! dedim. Kapıları kapayınız. Hiçbiriniz camiden dışarı çıkmasın. Sizinle görüşecek mühim meseleler var! dedim.

...Coştum, söyledim. Evde duvarda asılı duran harb silahlarının boşuna asılı kalırsa ev sahibine lânet edeceğini anlattım. Memleket ve din tehlikede kalırsa yedisinden yetmişine kadar bütün Müslümanların cihadla mükellef olduğunu anlattım. Mustafa Kemal Paşa'nın teminatını söyledim. Cemaat ağladı. Ben ağladım. Nihayet arkamdaki ilmiye cübbesini çıkararak asker elbisesiyle başımda sarık olarak kürsüde ayağa kalktım. "Ey cemaati müslimin! dedim. İşte ben asker kıyafetine girdim, cepheye gidiyorum. Memleket ve din kurtuluncaya kadar cephelerde düşmanla çarpışacağım. Memleketini dinini seven benimle gelsin" dedim... Herkes sağa sola koştu. O gün akşama kadar 700 silah, 600 mücahid, 120 at toplanmıştı... Ben miktarı kâfi silahşör mücahidlerle Ankara'dan ayrıldım... Afyon'a gelir gelmez düşman bir taarruz daha yapmış, Uşak'a girmişti. Acele cepheye koştum. "Uşak Cephesine" İzzettin Bey kumanda ediyordu... Ben hemen o tarafta bir müdafaa hattı tesis ettim.

Sonuç

1071'de Anadolu'nun kapısının milletimize açılmasından, son Kurtuluş Savaşımıza kadar, millet hayatımızın her safhasında manevi mimarları alın teri, gönül harcı, emeği vardır. Anadolu, bu harç, bu emek, bu dua ile Türk ve Müslüman yurdu olmuştur.

Anadolu'nun Türk ve Müslüman yurdu olması için Sarıca Hocalar, Şeyh Edebaliler, Dursun Fakiler, Mevlanalar, Yunus Emreler, Hacı Bektaş ve Hacı Bayram Veliler,

⁹³ ATASE Arş., Kl: 556, D: 8, fh: 3-1.

⁹⁴ İlhan TEKELİ, Selim İLKİN, **Ege'de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (TAHTAKILIÇ) Bey**, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s. 337-338.

Akşemseddinler ve daha nice mana er ve erenlerinin emekleri olmuştur. Onların bu toprakların Türk ve Müslüman yurdu yapılması ve öyle kalması için verdikleri mücadeleyi, Milli Mücadele’de Afyonkarahisar ve çevresinde de onların oğulları, torunları sürdürmüştür.

Afyonkarahisar’da Müftü Hüseyin (BAYIK) ve İsmail Şükrü Efendiler, metinde de belirtildiği üzere, Kuva-yı Milliye’nin teşkilatlanması ve faaliyetlerinde görev üstlenmişlerdir. Onlar cami kürsülerinde ve meydanlarda Milli Mücadele’nin meşru olduğunu halka anlatmışlar, ayrıca Hoca İsmail Şükrü (ÇELİKALAY) elinde silah vatan müdafaasına koşmuştur. Bolvadin’de de aynı görevi başta Müftü Yörük Hacı Ali (ULU), Müderris Yunuszade Ahmet Vehbi, Yörükzade Ahmet Fevzi ve Müftü Vekili Süleyman Efendiler, Bolvadin ve çevresi halkını Milli direniş için teşkilatlandırmaya çalışmışlardır. Bu amaçla camilerde, çarşı ve pazarlarda konuşmalar yapmış, vaazlar vermişlerdir. Onların konuşmaları, özellikle Milli Mücadele’nin meşru olduğuna dair Ankara Müftüsü Mehmet Rıfat (BÖREKÇİ) Efendi önderliğinde hazırlanan fetvayı, İsmail Şükrü (ÇELİKALAY) ve Ahmet Nebil (YURTERİ) Efendilerin ön sırada imzalaması halkı etkilemiştir. Diğer din adamları da Milli Mücadele’nin meşru olduğuna dair fetvayı halka anlatmışlardır. Böylece din adamlarının önderliğinde, halkın yardımıyla Afyonkarahisar merkez ve ilçelerinde müdafaa-i hukuk cemiyetleri kurulmuştur.

Metinde de belirtildiği üzere, Afyonkarahisar ve çevresi din adamları ülkenin işgallerden kurtarılması ve Türk milletinin bağımsızlığı için önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Merhum Orgeneral Kazım Özalp’ın ifadesi ile, “... (Onlar) o gayri müsait ahval ve şerait içinde ... öne geçmişler...”⁹⁵ Canla başla çalışmışlardır.

Bu vesileyle, üzerinde yaşadığımız bu toprakların Türk ve Müslüman yurdu olması ve öyle kalması için mücadele verenlere, Alparslan’dan Osman Gazi’ye, Fatih Sultan Mehmet’ten Kanuni Sultan Süleyman’a, Sultan II. Abdülhamid’e, Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve silah arkadaşlarına kadar vatan uğruna canlarını feda eden tüm kahramanlarımızı rahmet, minnet ve şükran duygularımızla bir kez daha anıyoruz.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri (Diyanet İşleri Başkanlığı)

DİB Arş. D:1925-005.

DİB Arş., D: 23-1143.

⁹⁵(İMMEŞ Arş., D: 3810)⁹⁵ Cemal Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, Ankara, 1973, s. 383.

2. Kitap ve Makaleler

- ALTINTAŞ, Ahmet, *Milli Mücadele Döneminde Afyon ve Havalisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1990.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C: I-II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını Ankara.1989.
- BAYAR, Muharrem, *Bolvadin Tarihi Yetiştirdiği Kişiler*, Bolvadin, 1996.
- Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 19 (Eylül 1986).
- BORAK, Sadi, "Sarıklı Bir Mücahit", *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı:9.
- ÇAY, Abdülhaluk M., "Şark Meselesi veya Emperyalistlerin Türk Politikası", *Türk Kültürü*, Sayı:350(Haziran 1992).
- ÇELİK, Recep, *Milli Mücadele'de Din Adamları I*, İstanbul, 1999.
- DJUVARA, T.G., *Cent projets de la Turquie(1281-1913)*, Paris,1914.
- ERDEHA, Kamil, *Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, İstanbul 1975.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.V, Ankara,1947.
-,"Namık Kemal ve Şark Meselesi", *Namık Kemal Hakkında*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını, İstanbul,1942.
- Bünyamin, Kocaoğlu, *Kurtuluştan Kuruluşa Batı Anadolu'da TBMM Yardımları*, Değişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- KODAMAN, Bayram, *Şark Meselesi Işığı Altında II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul,1983.
- KUTAY, Cemal, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, Diyanet İşleri Bakanlığı Yayın, Ankara,1973. KÜÇÜK, Cevdet, "Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika", *Tarih Dergisi*, Sayı:32 (Mart 1979).
- MISIROĞLU, Kadir, *Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücahitler*, 2. Baskı, İstanbul 1969.
- ÖZKAYA, Yücel," Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Dernekler" *Atatürk Araştırma Dergisi*, C. IV. Sayı:10 (Kasım 1987).
- SAKALLI, Bayram, *Ankara ve Çevresinde Milli Hareketler*, Ankara, 1998.
- "Milli Mücadele'de Afyon Müftüsü Hüseyin (Bayık) Efendi" *3.Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu*, Afyon 1994.
- SARIKOYUNCU, Ali,, "Şark Meselesi ve Tarihsel Gelişimi" *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı: 36(Şubat 1994).
-, *Milli Mücadele'de Din Adamları*, Diyanet İşleri Bakanlığı Yayını,1995.

....., “Mehmet Rifat Efendi (Börekçi)’nin Milli Mücadeledeki Hizmetleri”
Diyanet İlmî Dergi, Cilt:31, Sayı:1 (Ocak-Şubat-Mart 1995).

....., “Millî Mücadele’de Denizli Müftüsü Ahmet Hulusî Efendi”
Diyanet İlmî Dergi, C.II,27, Sayı:4.

....., “Şeyhülislam Mustafa Sabri’nin Milli Mücadele ve Atatürk
İnkılâpları Karşıtı Tutum ve Davranışları “ *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* sayı:39.

....., *Atatürk, Din ve Din Adamları*, Ankara, 2002.

SARIKOYUNCU, Ali ve Diğerleri, *Millî Mücadele’de Eskişehir*, Eskişehir Osmangazi Yay.,
Eskişehir, 2002.

SARIKOYUNCU, Ali, SARIKOYUNCU DEĞERLİ, Esra, “Burdurlu Hatibzade Hacı
Mehmet Efendi ve Millî Mücadeledeki Hizmetleri”, *Burdur’un Manevî Değerleri ve Millî
Mücadele* (Ed. Mehmet Tanır), Burdur Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını,
Burdur, 2013.

SOREL, Albert, *La Question d’ Orient*, Paris, 1889.

ŞAHİNGÖZ, Mehmet, İzmir, Maraş ve İstanbul’un İşgali Üzerine Yapılan Protesto ve
Mitingler, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü,
Ankara, 1986.

....., Ali Rıza Paşa Hükümetinin İstifası ve Tepkiler, Ankara, 2001.

TBMM Albümü-2010, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayını, No:1.

TEKELİ, İlhan, İLKİN, Selim, *Ege’de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken Uşak
Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (TAHTAKILIÇ) Bey*, TTK Basımevi, Ankara, 1989.

TEVETOĞLU, Fethi, *Atatürk’le Samsun’a Çıkanlar*, Ankara, 1971.

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, İstanbul, 1952.

Türk İstiklal Harbi, C. II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1963.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Kütahya Şehri*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1932.

ÜSTÜN, Yakup, “Türkiye’yi Parçalama Planları: 100 Plan-Haçlı Taassubu-Türkiye
Düşmanlığı (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları no;107, Ankara, 1993.

<http://evrensmyrna.blogspot.com/2012/02/yunuszade-ahmet-vehbi-unlu.html>(23.08.2017).

<http://evrensmyrna.blogspot.com/2012/02/yunuszade-ahmet-vehbi-unlu.html> (23.08.2017).